

ЛЮДИНА В ПРАВІ ТА НАУКАХ ПРО ПРАВО: ТРИ ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ДЕФІНІЦІЇ

В. Бізун

Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, Київ, Україна
тел.: (044) 278-48-97, e-mail: vsbihun@hotmail.com

У статті висвітлюються три загальнонаукові підходи до визначення людини в їх застосуванні в праві та науках про право. Дескриптивний підхід полягає у виокремленні й описі тих морфологічних, фізіологічних та інших рис, які вирізняють людину поміж представниками інших видів живих організмів. Атрибутивний підхід полягає у виокремленні визначальної характеристики людини (атрибуту), яка конечно визначає і решту її характеристик. Сутнісний підхід полягає у спробі сформувати сутність людини і таким чином сформувати універсальну (або загальноприйнятну) концепцію людини. Усі ці підходи, які можуть переплітатися, уможливають представлення різнорівневого, але водночас і більш цілісного образу (картини) людини в праві та науках про право.

Ключові слова: антропологія права, дескриптивний, атрибутивний, сутнісний підходи в праві та науках про право, правове людинорозуміння, образ людини в праві.

Поява людини на Землі, її здатність до свідомої діяльності, самопізнання створили передумови та водночас зумовили потребу визначення людини, пошуку її *differentia specifica*? Міфологічна, релігійна, філософська, інші форми думки, культура й інші сфери людської свідомості, відображають численні спроби визначення людини. Різноманіття думок свідчить про складність цього завдання, вирішення якого має фундаментальне значення і для права та наук про право, особливо зважаючи на багатовимірний зв'язок людини і права.

У даному викладі, спираючись на деякі результати досліджень у цьому напрямі цілісної науки про людину (загального людинознавства, теоретичної антропології), розглянемо претендуючі на універсальність підходи до визначення людини та їх використання в праві та науках про право.

Людина є багатомірним явищем, отож можливі різні її визначення. Вона, наприклад, може уявлятися, як елемент живого світу, як істота

поза межами тваринного світу, як представник людського роду, як індивід, особистість. Без сумніву, ці визначення конкретизують відповідь на питання «що таке людина?». Проте вони не являють собою універсальних підходів до визначення людини. Наукою, яка поставила собі таке завдання розвинуто принаймні три такі підходи, що позначаються, як *дескриптивний*, *атрибутивний* та *сутнісний* (їх викладено в Філософсько-енциклопедичному словнику «Людина» (М., 2000. С. 5–12.)). Ці підходи, як ми спробуємо довести, певною мірою (якою – спробуємо прояснити) відображаються та використовуються у праві та науках про право. Власне їхнє використання сприяє концептуалізації поняття людини в праві.

Дескриптивний підхід, як свідчить його назва, полягає у виокремленні й *описі* тих морфологічних, фізіологічних та інших рис, які вирізняють людину поміж представниками інших видів живих організмів, зокрема найближчих у таксономічному ряді. Цей підхід поширений у фізичній антропології, який дає детальний і широкий опис рис людини як *Homo sapiens sapiens* – підвиду *Homo sapiens* (від форм черепа до морфології зубів і будови нижніх і верхніх кінцівок). Філософія, особливо філософська антропологія, також використовує цей підхід. Виокремлюються такі характеристики людини, як біологічна непридатність при народженні до суто тваринного існування, особливість анатомічної будови людини, її здатність виробляти знаряддя праці, добувати вогонь, володіти мовою, мати традицію, пам'ять, вищі емоції, здатність думати, фантазувати, дивуватися, опредметнювати свої задуми та ідеї тощо (Б.Т. Григорян). Слід водночас зважати на дослідження наук, які свідчать про певну здатність інших живих істот мати певною мірою такі ж характеристики, як і людина, а також на те, що самі науки, як і людське пізнання загалом певною мірою є обмеженими, постійно знаходяться у процесі розвитку.

Застосування дескриптивного підходу можемо прослідкувати й в праві. Зокрема в праві як системі загальнообов'язкових правил поведінки. Так, наприклад, у тексті кодексу чи закону часто перераховуються певні ознаки, які слід мати людині, для того, щоби бути наділеною певними правами (бути суб'єктом права) або за наявності яких на неї покладаються певні обов'язки. Такі ознаки можуть стосуватися статі, віку, юридичного зв'язку з державою (громадянства), сімейного стану, освітнього рівня, виду професії, рівня матеріального забезпечення, фізичного стану здоров'я тощо. Так, зазвичай, право голосу на виборах і референдумах (пасивне виборче право) мають особи, які є дієздатними,

мають громадянство певної держави і досягли на день проведення виборів вісімнадцяти років. Перелік характеристик варіює залежно від змісту та характеру права чи обов'язку. В принципі усі кваліфікуючі ознаки (чи характеристики) – це певні риси людини, які мають певне правове значення. Водночас, зважаючи на та реалізуючи принцип рівності (всіх перед законом), право не має на меті дискримінувати за певними ознаками. Так, зокрема встановлюється, що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ч. 2 ст. 24 Конституції України). Більше того, людина володіє «невідчужуваними та непорушними правами та свободами», якими вона наділяється і володіє вже і лише тому, що вона є людиною.

Використовується дескриптивний підхід і в прикладних правничих дисциплінах та науках про право. Наприклад, у криміналістиці, кримінології, судовій медицині та судовій антропології свідченнями такого використання є описи людини, її тіла. Такі описи – це переважно формальні описи зовнішності (хоча можливі й описи внутрішніх органів людини). Водночас юридична психологія, судова психіатрія здатна надати опис внутрішнього (душевного) стану людини, його характеристик, що мають чи можуть мати правове значення. Обидва типи описів і є проявами дескриптивного підходу.

Загалом за такого підходу право та науки про право сумарно або фрагментарно представляють дескриптивний (описовий) правовий образ людини.

Атрибутивний підхід, уникаючи звичайного опису людини, полягає у виокремленні визначальної характеристики людини (атрибуту), яка відрізняє людину від тварин, і можливо конечно визначає і решту її характеристик. Найбільш відомий та поширений з таких атрибутів – «розумність», раціональність людини. На основі цього атрибуту людина визначається як істота розумна, мисляча *Homo sapiens*. Утім це не єдиний можливий її атрибут. Інші включають її визначення як істоти діючої – *Homo faber*, істоти символічної – *Homo symbolicum* (продуцента символів, з яких найважливішим є слово), істоти політичної чи соціальної – *zoon politicon*. Хоча кожне із цих та інших подібних визначень ґрунтується на певному сутнісному атрибуті, тобто такому, що як уявляється, є визначальним для природи людини, жодне не спромоглося стати основою чи критерієм більш розвинутої загальної концепції природи людини.

Атрибутивний підхід знайшов своє застосування і науках про право й зокрема в правовій думці. Так, людина трактується як *homo juridicus*. «Людина, – писав Жан Карбон'є, – це справді *homo juridicus*, оскільки лише вона з усіх інших живих істот наділена властивістю бути юридичною істотою. Вона є такою хоча б тому, що здатна виробляти норми і додержуватися їх, тоді як інші живі істоти здатні лише мати звички. Лише вона здатна приймати рішення і підкорятися їм. Звичайно мова йде не про конкретні норми – навіть про найбільш фундаментальні та універсальні, – не про конкретні рішення, а про абстрактну здатність створювати і сприймати юридичне» (Юридическая социология. – М., 1986. – С. 61.). Саме зважаючи на те, що людина є юридичною істотою, вважається (чи припускається), що вона має «юридичну здатність», адже лише людині властиве почуття справедливості, здатність вступати у правові відносини, мати права та обов'язки. «Юридична здатність» – це те, що робить людину унікальною зпоміж інших істот, водночас уможливорює її подальшу спроможність творити й застосовувати право, вдосконалювати його й себе та оточуючий світ.

Положення про юридичну здатність людини як *homo juridicus* знайшло своє закріплення і законодавстві. Цивільне законодавство – яскравий приклад, оскільки воно деталізує таку здатність: «юридична» чи «правова здатність» трансформується у поняття «правоздатності» та «дієздатності». Так, «людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою». За кожною фізичною особою визнається «цивільна правоздатність», тобто здатність мати цивільні права та обов'язки, яка виникає у момент її народження і припиняється у момент її смерті. Визнається також і «цивільна дієздатність», яку має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. «Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання» (ст. 30 ЦК України). Встановлюється також повна (для особи, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття), часткова цивільна дієздатність (для особи, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітньої особи) та неповна цивільна дієздатність (для особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років). Нарешті допускається, але за рішенням суду, обмеження цивільної дієздатності фізичної особи.

Про атрибутивність для людини «юридичної здатності» або «правоздатності» свідчить зіставлення людини й тварини. Тварина не наділе-

на законодавством не лише дієздатністю, але й – правоздатністю. Якщо щодо дієздатності таке положення видається обґрунтованим, оскільки загальноновизнано, що тварина не відноситься до істот, які «усвідомлюють значення своїх дій та можуть керувати ними», то питання про те, чи можуть тварини мати правоздатність, тобто здатність мати права та обов'язки, може бути предметом дискусії. Адже подібно до того, як людина «наділяє» себе правами й обов'язками, вона може зробити це ж стосовно тварин. З волі людини тварина, на відміну від людини, традиційно не вважається суб'єктом права. Це, проте, не означає, що право не захищає тварин. З часом законодавчі положення, і тим паче теоретичні, про правоздатність тварин можуть бути змінені. Тим не менше, навряд чи їхня «юридична здатність» тварин зможе зрівнятися з «юридичною здатністю» людини, що залишає її унікальною серед інших істот.

Сутнісний підхід полягає у спробі сформувані сутність людини і таким чином сформувані універсальну (або загальноприйнятну) концепцію людини. Це по суті спроба розробки фундаментальної концепції природи людини. Елементи спроб пошуку сутності людини віднаходимо і в описувальному та атрибутивному підходах. У принципі вся історія філософської думки – це пошук, спроба, процес вироблення такої концепції. Вважається, що така концепція водночас повинна досягнути як емпіричну даність властивостей людини, так і включати перспективи її розвитку в майбутньому.

Сутнісний підхід до визначення людини важко виявити у «чистому вигляді» в праві чи законодавстві. Причиною є передусім абстрактний, концептуальний характер підходу як інструменту, який таки відображається в основах правах, його принципах. Використання сутнісного підходу виявляється зокрема і передусім в філософії права.

Дискусія про природу права пов'язана з питаннями про природу людини. За такого підходу право – це людський феномен, що прямо або опосередковано твориться людиною, має своє мету та завдання. Правові норми часто відображають зміст певної концепції людини, часом передбачають правові засади організації правового захисту людини. Зокрема правом захищається та через нього реалізовується свобода людини, людська гідність, людське прагнення до самовдосконалення та щастя. Захист та реалізація прав та свобод людини актуалізується у випадках протистояння між людиною та державою. Таке протистояння породило ідею прав людини, а згодом і те, що отримало назву «право прав людини» – сукупність (систему) національних та міжнародних правових норм у сфері прав людини. Більше того, ідею прав та свобод людини,

як невід’ємних та непорушних можливостей людини, які вона набуває з народженням і які повинна гарантувати держава, можна розглядати як прояв застосування сутнісного підходу до визначення людини в праві.

Застосування сутнісного підходу у правовій думці – це певною мірою пошук універсального образу людини, концепції, яка здатна об’єднати (чи, принаймні, примирити) різноманітні концепції людини в праві.

Підсумовуючи, відзначимо, що застосування кожного з підходів (дескриптивного, атрибутивного та сутнісного) резулютує у певному образі людини. У праві та науках про право дескриптивний підхід представляє багатоманітність, багатовимірність людини та правове значення цього; атрибутивний підхід виявляє «людину правову» (*homo juridicus*) з її правоздатністю та праводієздатністю; сутнісний підхід вказує на значення сутності людини як правової істоти та права як людського явища. Усі ці підходи дають можливість представити різнорівневу, але водночас і більш цілісний образ (картину) людини в праві.

HUMAN BEING IN LAW AND SCIENCES OF LAW: THREE SCIENTIFIC APPROACHES TO DEFINITION

V. Bihun

V.M. Koretsky Institute of State and Law
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Tryokhsvyatytelska street, 01001, Kyiv, Ukraine,
tel.: (044) 278-48-97, e-mail: vsbihun@hotmail.com

The note deals three scientific approaches towards the definition of the human being as they are applied in law and sciences of law. The descriptive approach enables the description of the human being thus defining those morphological, physiological and other features which differ the human being from other kinds of living creatures. The attributive approach is based on taking one attribute of the human being that ultimately defines other features of the latter. The “essentialist” approach concerns the definition of the essence of the human being, thus striving at defining the concept of human being therefrom. The said approaches, that also may blend, enable a multi-level and yet a more complete image of the human being in law and sciences of law.

Key words: anthropology of law, descriptive approach, attributive approach, essentialist approach, legal understanding of man, the image of the person in law.